

UDK 341.48(4-191.2)''1940/1945''
Pregledni članak

Danijel Vojak (Hrvatska)
Institut društvenih znanosti *Ivo Pilar*
Zagreb

IZ POVIJESTI STRADANJA ROMA U NEKIM SREDNJOEUROPSKIM DRŽAVAMA UOČI I ZA VRIJEME DRUGOGA SVJETSKOGA RATA (MAĐARSKA, HRVATSKA, ČEHOSLOVAČKA, POLJSKA)

Sažetak

Većina europskih zemalja prije samog početka Drugoga svjetskog rata nije započela s nasilnijim pokušajima asimilacije, kakav je već bio u tijeku u nacističkoj Njemačkoj. Izbijanjem Drugoga svjetskog rata i širenjem nacističkog utjecaja na mnoge europske zemlje, bilo izravno kao okupirane, ili posredno kao države – saveznice, započeli su se provoditi neki dijelovi nacističkog anticiganističkog modela odnosa prema Romima. Analizom u ovom radu biti će obuhvaćen odnos srednjoeuropskih vlasti, poput mađarskih, hrvatskih, čehoslovačkih i poljskih, prema romskom manjinskom stanovništvu za vrijeme Drugog svjetskog rata. Poseban dio analize će se usredotočiti na pitanje da li su i u kojoj mjeri nacističke vlasti utjecale na odnos navedenih državnih vlasti prema Romima.

Ključne riječi: Romi, Drugi svjetski rat, Hrvatska, Mađarska, Čehoslovačka, Poljska.

1. Uvod

Romsko stanovništvo je naselio srednjoeuropsko područje u 14. stoljeću u sklopu njihove migracija s jugoistočnog europskog područja. Iako u početku dobro primljeno, odnos vlasti u srednjoeuropskim državama ko i u većini drugih europskih zemalja, promijenio se od 15. st. uslijed jačanja negativne percepcije prema Romima. Ovaj represivni odnos vlasti prema Romima imao je za cilj njihovu represivnu asimilaciju što je posebno bilo uočljivo u razdoblju između dva svjetska rata i za vrijeme Drugog svjetskog rata. U tom kontekstu započelo je jedno od najtežih razdoblja u povijesti Roma u Europi počelo nakon Prvog svjetskog rata, a trajalo je do okončanja Drugog svjetskog rata. U ovom razdoblju događale su se, ponajprije, negativni pomaci u odnosu europskih državnih vlasti prema njima, koje su nastojale riješiti njihovo „pitanje“ izuzetno nasilnim metodama asimilacije i istrebljenja. Romi su pripadali manjinskom stanovništvu koje nije imalo vlastite države, te je bilo u svim državama na ovom području marginalizirano. Pritisak nacističke ideologije nije se zadržavao na granicama njihovih „domaćina“, Njemačke i Italije, već se širio i svojim odnosom prema Romima pružao primjere drugim državama. Jedno od pitanje na koje se mora odgovoriti u ovom dijelu rada jest o razini utjecaja nacističke Njemačke na odnos prema Romima u ostalim europskim državama.

2. Nacistički anticiganistički model

Istraživanje položaja Roma u europskim zemljama u ovom razdoblju nužno mora poći od Njemačke, koja je bila predvodnica europa u rješavanju „ciganskog pitanja“. Naime, njemačke su se vlasti i prije dolaska nacista na vlast 1933. bile prve od europskih državnih vlasti koje su osmislile sustav odnosa prema romskom manjinskom stanovništvu. U tom kontekstu se može vidjeti uspostava pravosudnog i represivno – policijskog mehanizma kontrole Roma i Sinta* u drugoj polovini 19. st., koja je bila centralizirana osnivanjem Ciganske informativne službe (njem. *Zigeuenernachrichtendienst ili Zigeunerzentrale*) 1899. u sklopu Münchenske policije. Ovo policijsko tijelo je sustavno prikupljalo podatke o Romima i njihovoj imovini, kako bi ih se što pomnije nadziralo, a njezinim radom je stvorena dotad najopsežnija kartoteka s dosjeima, otiscima prstiju i fotografijama više tisuća Roma (Heuss, 2006, p. 8 – 9; Fraser, 1995, p. 251 - 252; Lucassen&Willems&Cottaar, 1998, p. 85 - 87). Ovakva represivna praksa kontrole Roma nastavila za vrijeme razdoblja Weimarske republike obilježena politikom pojačane kontrole i represije prema Romima što je dovelo do donošenja novih rigoroznih zakonskih ograničenja položaja Roma (Friedlander, 1995, p. 247 - 248). Istodobno, utjecaj rasizma u znanosti i društvu postojao je sve izraženiji u Njemačkoj krajem 19. st., kada se on u odnosu na Rome prerastao u „anticiganizam“, pritom je većina njemačkih (rasističkih) znanstvenika smatrala Rome „mješavinom više nacija (rasa)“ (njem. *Mischvolk*) (Margalit, 2002, p. 16 - 18). Upravo su na taj način nacističke vlasti spremno nastavile represivnu „anticiganističku“ politiku koju su nastojale uklopiti unutar svoje rasističke ideologije. Nacistički represivni anticiganistički model počeo se oblikovati i provoditi politikom zabrane (ograničavanja) kretanja i kontroliranja Roma na određenim područjima u logorima, što je bilo praćeno čestim racijama (Lewy, 2000, 20 – 23; Sparing, 2006, p. 32 – 47; Margalit, 2002, p. 33 – 34). Slijedeća razina ovog modela odnosila se na steriliziranje Roma, čiji je temelj preuzet iz eugeničkog i rasističkog shvaćanja „moralne“ i „prikrivene mentalne retardacije“ interpretirajući je simptomima kao što je otpor i neprilagođivanje Roma društvenim normama, te njihova stereotipna percepcija kao lukavi i podmukli ljudi. Neki navode kako je sterilizacijom do 1939. bilo obuhvaćeno oko petstotinjak Roma unutar skupine asocijalaca (Browning, 2005, p. 179 - 180; Fraser, 1995, p. 256 - 257; Schmuhl, 2008, p. 357). Zakonski legitimitet isključivanja Roma iz njemačkog društva bili su Nürnberški zakoni iz 1935., gdje su Romi, unatoč tome što izravno nisu spomenuti Romi, u kasnijim provedbenim aktima (dekretima) ograničilo pravo na brakove s Nijemcima i stjecanje državljanstva (Bruneteau, 2005, p. 87). Utjecaj rasističkih i eugeničkih znanstvenika na nacističke vlasti bio je toliki da je 1936. u Berlinu osnovan Istraživački centar za proučavanje rasne higijene i biologije stanovništva (*Rassenhygienische und bevölkerungsbiologische Forschungsstelle*), koji je bio unutar Ministarstva zdravstva i pod upravom Roberta Rittera (Friedlander, 1995, p. 249 - 250; Schmuhl, 2008., p. 358). Jedan od ciljeva tog centra bio je istraživati i prikupljati podatke o Romima, kako bi se definirao njihov rasni položaj u njemačkom društvu te pomoglo policijskim i pravosudnim institucijama u izradi posebnog zakona o njima. Ritter je zajedno sa svojim Istraživačkim centrom pružao znanstvenu podlogu za političko – policijska nastojanja rješavanje navedene problematike na rasnim osnovama (Heuss, 2006, p. 18 – 19; Sparing, 2006, p. 51). Ratna zbivanja i nacistički (brzi) teritorijalni dobici omogućili su promišljanje njemačkih političara o potrebi izbacivanja romskog „rasno nečistog“ s njemačkog na okupirani prostor, kao „golemo odlagalište nepoželjnih elemenata“ (Crowe, 1996, p. 87, 180; Bársony, 2008, pp. 28 – 29; Crowe, 1995,

* Potrebno je navesti kako se na području Njemačke do sredine XIX. st. živjeli samo Sinti kao posebna romska skupina, nazvani prema indijskoj pokrajini Sind. U radu je korišteno za Sinte i Rome zajedničko ime Romi, ukoliko u samim izvorima i literaturi nije navedeno drugačije (Dekanović - Helebrant, 1982, 333 – 334).

p. 87; Vojak, 2004, pp. 447 – 476). Upravo kao zemlje „odlagališta“ Roma bile su određene neke srednjoeuropske i istočnoeuropske zemlje, u kojima su vlasti preuzele dijelove nacističkog modela rješavanja „ciganskog pitanja“.

3. Romi u Mađarskoj, Hrvatskoj, Čehoslovačkoj i Poljskoj uoči vrijeme Drugog svjetskog rata

Nacionalsocijalistički “projekt” "Endlösung" (tzv. "Konačno rješenje") nije zastao samo na granicama Njemačke, već se pod valom agresivnog nacizma prelio u druge europske zemlje, gdje su Romi bili jedni od prvih žrtava Drugoga svjetskog rata. Ono što je slijedilo može se opisati pojmom *Porjamosom*, što je sličan pojmu holokaustu*. Analiza stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu obuhvatiti će Mađarsku, Hrvatsku, Čehoslovačku i Poljsku kao primjer zemalja iz srednje i istočne Europe. Kriterij izbora navedenih zemalja određen je njihovim međusobnim geografskim položajem i brojem Roma. Kako bi se bolje razumjelo stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu potrebno je ukratko se osvrnuti na međuratno razdoblje.

U ovim zemljama u međuratnom razdoblju broj Roma nije se znatnije razlikovao. Potrebno je naglasiti kako se podaci razlikuju, ovisno o tome da li su dobiveni službenim putem dobiveni popisima stanovništva, ili na temelju procjena. Prema službenim podacima najviše je Roma u ovom razdoblju živio u Slovačkoj, oko 37.000 (u Češkoj/Protektoratu oko 6.500), dok je u Poljskoj, Mađarskoj i Hrvatskoj živjelo oko 15.000 Roma. Istodobno, prema procjenama najviše je Roma živjelo u Mađarskoj i Slovačkoj, i to oko 100.000 Roma. Zatim se procjenjivalo da oko 50.000 Roma je živjelo u Poljskoj, a nešto više od pola od tog broja na području Hrvatske (Bársony, 2008a, pp. 28 – 29; Crowe, 1996, p. 48, 87, 180; Guy, 2004, p. 24; Vojak, 2004c, pp. 447 – 476). Statistički podaci o broju Roma preuzeti su od Davida Crowa, koji je koristio službene podatke iz provedenih popisa stanovništva, ali neke procjene kasnijih znanstvenika. Potrebno je napomenuti kako podatke iz službenih popisa stanovništva treba oprezno koristiti. Razlog tome je nedovoljna metodologija kojim bi se mogli obuhvatiti cjelokupna romska populacija u određenom trenutku i na određenom mjestu. Istodobno, drugi problem čini etnička mimkrija, gdje Romi u strahu od negativnog odnosa neromske zajednice prema njima skrivaju vlastiti etnički identitet i identificiraju se sa onim većinom identitetom na određenom području (Vojak, 2004c, pp. 447 – 476; Vojak, 2004c, pp. 701-728).

Ekonomski položaj Roma u ovim zemljama nije se u bitnom međusobno razlikovao, već je bio obilježen socioekonomskoj marginalnošću. Većina Roma se bavila poljoprivrednim, zabavnjačkim i trgovačkim zanimanjima, pritom su se posebice istaknuli kao obrtnici (vezani uz obradu drveta i metala). Jedan dio njih se bavio obavljanjem „nečistih“ poslova, poput čišćenja septičkih jama, kopanje bunara, i sl. (Hübschmannová, 2009, pp. 21 - 22; Vojak, 2013, 125 - 138).

Mađarske vlasti su u razdoblju između dva svjetska rata nastavile politiku represivne asimilacije Roma, koja se odnosila na nastojanje da se trajno nasele nomadskih Roma, a ostali dio njih često je pod nadzorom vlasti, što je uključivalo njihovo popisivanje, fizičko

* Pojam holokausta u ovom kontekstu koristi se kao termin koji se odnosi na nacistički genocid nad Židovima, Romima i drugima. Ovaj pojam ima istoznačnice u drugim jezicima (npr. francuski *Shooah*, armenski *Aghet*, ukrajinski *Holodomor*, arapski *Anfal*). Neki znanstvenici pojam holokaust smatraju izrazom provođenja masovnog terora i genocida nad određenim etničkim zajednicama. Dio romologa poput Iana Hancocka ističu potrebu pojma *Porraimos* (hrv. razdiranje, proždiranje, silovanje,), no drugi znanstvenici kritiziraju ovaj pojam kao „etički i lingvistički neodgovarajući“, jer ponajprije označava seksualno nasilje i nije dio „povijesne memorije“ Roma. Drugi znanstvenici koriste romski pojam *Samudaripen* (hrv. potpuno uništenje/ubijanje), dok njemački znanstvenici koriste pojam *Zigeunermord* kao analogni termin *Judenmord* (Weiss – Wendt, 2013, pp. 23 – 24; Hancock, 2012., p. 34).

obilježavanje i smještanje dijela „neposlušnih“ u državne radne logore (Bársony, 2008, pp. 49 - 50). Središnje vlasti su u ovom razdoblju u nekoliko navrata donijele zakonske odredbe koje su imale za cilj regulirati položaj Roma, a koje su propisivale pomniju i restriktivnu kontrolu kretanja nomadskih Roma, te represivne mjere poput preventivnih uhićenja, jer su oni bili smatrani unaprijed sumnjivim osoba (Bársony, 2008, pp. 30 - 31; Barany, 2002, p. 100). Dio mađarskih političara je 1930-ih predlagao je radikalnija rješenja u odnosu vlasti prema Romima, poput interniranja u koncentracijske logore i steriliziranja, te primjene rasnih zakona prema njima, a u čemu je uočljiv utjecaj nacističkog modela (Bársony, 2008, pp. 32; Katz, 2009, pp. 64 - 65; Barany, 2002, p. 100). Čehoslovačke vlasti su na sličan način poput mađarskih nastojale bolje regulirati položaj Roma, posebno jer su bile pod utjecajem pritiska seoskog stanovništva prema Roma, koje ih je percipiralo kao „parazite“, zbog čega se s njima sukobljavalo. Zsigurno je teška gospodarska situacija je utjecala na odnose prema romskog stanovništva, što je dovelo do krvavih obračuna („pogroma“ Roma) (Crowe, 1996, p. 46; Barany, 2002, p. 98; Guy, 2004, pp. 23 - 24). Tako je 1924. protiv devetnaestoro moldovskih Roma pokrenut sudski proces u Košicama u kojima su bili optuženi radi kanibalizma. Suđenje je trajalo pet godina, a završilo je izricanjem kazni za većinu Roma, a o njemu je bilo izvještavano u drugim europskim zemljama (Crowe, 1996, p. 45; Guy, 2004, p. 23). Jedna od posljedica ovakve negativne javne atmosfere protiv Roma je stvaranje anticiganističkog pritiska prema čehoslovačkim vlastima, koje su zatim u ljeto 1927. donijele nove represivnije odredbe prema Romima. Također, novi zakon o Romima bio je pod utjecajem sličnog donesenog godinu dana ranije u Bavarskoj, a njime se nastojalo ograničiti i pomnije nadzirati kretanje nomadskih Roma putem izdavanja osobnih iskaznica i uzimanja otisaka prstiju, te oduzimanje djece iz nomadskih romskih obitelji i njihov smještaj u drugim obiteljima ili u odgojne zavode (Heuss, 2006, p. 9; Purcsi Barna, 2008, pp. 51 - 52; Crowe, 1996, p. 45; Guy, 2004, p. 23; Hübschmannová, 2009, pp. 22). Osim negativnih primjera u odnosu domicilnog prema romskom stanovništvu, postoje primjeri međusobne suradnje, posebice na području obrazovanja i kulture. Sredinom 1920-ih na područje Slovačke otvoreno je nekoliko romskih škola, zbog čega je veliki dio njih završio osnovnu školu i bio pismen (Hübschmannová, 2009, p. 22). Zatim je dio čehoslovačkih intelektualaca u Košicama osnovao 1930. društvo koje se bavilo proučavanjem „ciganskog pitanja“, pritom je organiziralo romske kazališne i glazbene priredbe (Crowe, 1996, p. 46 - 47; Guy, 2004, p. 24). Poljske vlasti nisu provodile posebnu politiku prema Romima zbog čega je bilo, prema nekima, stvorena mogućnost njihovog političkog i drugog samoorganiziranja (Barany, 2002, p. 99). Tako se za Rome u međuratnoj Poljskoj ističe romska porodica Kwieek koja se nametnula kao romska „kraljevska dinastija“, okupljajući Rome i gospodarsko - društvenom području. Oni su se nastojali aktivno uključio u međunarodnu politiku tražeći osnivanje posebne romske države. Tako se „romski kralj“ Janusz Kwieek povezao s Mussolinijem, koji je navodno podržao ideju o stvaranju posebne romske države u Etiopiji (Crowe, 1996, p. 180; Barany, 2002, p. 102 - 103; Kenrick&Bakewell, 1995, p. 20). Poljske vlasti nisu donijele posebne odredbe u odnosu na Roma, već su propuštale romskim liderima koji su i sami djelovali u smjeru sedenterizacije nomadskih Roma. Romi u Hrvatskoj nisu bili toliko organizirani kao oni u Poljskoj, ili nije postojala organizirana (neromska) inicijativa za obrazovanje Roma kao što je to bilo u Slovačkoj. Potrebno je napomenuti kako je Hrvatska krajem 1930-ih imala određeni stupanj autonomije unutar Kraljevine Jugoslavije. U tom kontekstu nije se vodila posebna državna politika prema Romima, već su se prema njima odnosile kao prema nepriznatoj manjinskoj skupini i kao takvoj nisu bili posebno pravno zaštićeni. Njihov pravni položaj nije bio određen posebnim zakonom, već se prema njima vlast odnosila putem „ad-hoc“ odredbi i primjenom postojeće zakonske regulative (Janjatović, 2005, p. 17; Sobolevski, 2000, p. 395). Istodobno, seosko stanovništvo u Hrvatskoj većinom je Rome negativno percipiralo kao lopove, varalice, širitelje zaraze, otimače djece i besposličare. U prilog takvoj negativnoj

percepciji Roma išli su brojni, i u javnosti često (pre)isticani, slučajevi romskih krađa, prijevara i drugih ilegalnih radnji. Zasigurno je težak gospodarski položaj seoskog stanovništva dodatno potencirao negativnu percepciju prema Romima, posebice kao osobama bez posla i sklonih prosjačenju. Ovakva percepcija zasigurno je pridonijela nerijetkom nasilju seoskog stanovništva nad Romima. U tim slučajevima Romi su nasilno pretučeni i zlostavljani, prognani iz domova koji su im opljačkani i zapaljeni. Kao povod za sukob isticana je nemogućnost sprečavanja romskog kriminaliteta, a pritom su državne i lokalne vlasti zajedno s represivnim (policijskim) tijelima bile nemoćne u njihovom sprečavanju (Vojak, 2004a, pp. 363 - 383; Vojak, 2005, pp. 107 - 124).

4. Romi u Mađarskoj, Hrvatskoj, Čehoslovačkoj i Poljskoj za vrijeme Drugog svjetskog rata

Odnos vlasti prema Romima u ovim zemljama razlikovao se, između ostalog, i u stupnju primjene nacističkog anticiganističkog modela. Međunarodne političke prilike dovele su krajem 1930-ih do urušavanje same Čehoslovačke, te stvaranja njemačkog protektorata nad Češkom i Moravskom i osnivanja nezavisne Slovačke države (pod nacističkim nadzorom). Tada su mađarske vlasti pripojile slovačka područja Užhorod i Košice na kojima je živio veliki broj Roma. Lokalne vlasti u Protektoratu su u ožujku 1939. započele s nadziranjem ponašanja i kretanja Roma uz sprečavanje njihova lutanja, a slijedilo je slanje besposlenih, među kojima su bili Romi, u otvorene popravne radne logore. Zatim su njemačke okupacijske vlasti protjerale nomadske Rome u unutrašnjost Protektorata, uz izdavanje zabrane njihovog nomadskog kretanja (skitanje) u pograničnim zonama (Crowe, 1996, p. 47 - 48; Necas, 2009, p. 178). Od kraja iste godine vlasti su u nekoliko navrata izdavale odredbe o trajnom naseljavanju Roma, pritom su propisivale kaznu „preventivnog pritvaranja“, ili slanja u radne logore. Jedna od tih mjera je donesena početkom veljače 1940. kada je su Romi bili prisiljeni stalno se naseliti i izabrati („čestito“) zanimanje (obrt ili u poljoprivredi). Od rujna 1939. započele su deportacije Roma u nacističke koncentracijske logore Léty i Hodonín (Crowe, 1996, p. 48 - 49.; Necas, 2009., p. 178 - 179). Na području Slovačke države položaj Roma bio je bolji i sigurniji u usporedbi s Protektoratom. U proljeće 1939. određeno je ograničavanje njihovog nomadskog kretanja i trgovanja konjima, a prema novom Ustavu Romi su mogli, uz uvjet dokazivanja lojalnosti i urednog života, primiti državljanstvo. Iste godine Romi su bili obvezni na vršenje višemjesečne radne službe u posebnim radnim odredima („čokoladna vojska“), u zamjenu za vojnu službu, a pritom im je bila zabranjena prisutnost na određenim javnim mjestima i institucijama. Novi pritisak slovačkih vlasti na Rome dogodio se u travnju 1941., kada je Ministarstvo unutarnjih poslova izdalo odredbe o slanju Roma u radne logore, a pritom se nastojalo pravno definirati njihov položaj. Tako su im ukinute putne dozvole, propisano vraćanje u rodni grad ili mjesto boravka (zavičaj), te im je određen policijski nadzor i kontrola kretanja. Osim toga, odredbom su protjerani s mjesta uz javnu cestu što je značilo njihovu prisilnu seobu na nenaseljena područja i njihovu getoizaciju. Kasnije su regionalne i lokalne vlasti izdavali druge odredbe o ograničavanju kretanja Roma i njihovom ograničavanju dolaska u gradska područja (Kollárová, 2003, p. 38; Hübschmannová, 2009, pp. 39 - 44; Crowe, 1996, pp. 51 - 52). Slovačke vlasti su jedan dio Roma isključile iz obrazovnog sustava, a drugi dio bio je mobiliziran u slovačke vojne jedinice, gdje su bili deklarirani u dokumentima kao Slovaci i sami sebe nazivali Slovacima. Oni su se borili u Rusiji, Italiji i Slovačkoj. Upravo je među mobiliziranim Romima krajem 1943. na području Poprada izbila pobuna jer ih nakon dvogodišnjeg vojnog roka nisu bili pušteni kućama. Zbog toga su osmorica njih osuđeni na smrt, no Tiso ih je nakon toga pomilovao (Hübschmannová, 2009, pp. 26 - 32). Kasnije je Tiso posjetio „kakao vojsku“ i pritom istaknuo kako su Romi „Slovaci“ i istaknuo kako nema Cigana, a na temelju takve

politike Romi nisu stradali kao Židovi (Hübschmannová, 2009, pp. 44 - 45). Na području Slovačke je između 1941. i 1944. organizirano 11 radnih logora u kojemu su većinom bili Romi. Oni su bili u svojevrsnoj karanteni, prisiljeni na rad zbog političkih, rasnih i moralnih razloga. Rad je uključivao izgradnju prometnica, gradnju tunela. Logorima su upravljali lokalni policajci, članovi Hlinkine garde, a dio Roma je stradao zbog ozljeda, bolesti, gladi i iscrpljenosti (Hübschmannová, 2009, pp. 32 - 38). Jedan dio Roma sudjelovao je u partizanskom pokretu i kao takvi sudjelovali u Slovačkom narodnom ustanku (kolovoz - listopad 1944.), u kojem je jedan dio njih i poginuo. Kao odmazdu zbog romskog sudjelovanja slovačke vlasti i njemačka vojska su ubijale i mučile Roma, te palile njihova naselja (Kollárová, 2003, pp. 38 - 39; Hübschmannová, 2009, pp. 45 - 56). U studenom 1944. slovačke vlasti su pod utjecajem nacističkih započele provoditi politiku „Poslije Židova - Cigani!“, što je značilo otvaranje novih ili pretvaranje postojećih radnih logora u internacijski zarobljenički logor. Tako je prenamijenjen logor u gradu Dubnica, unutar kojeg su Romi prisiljeni na rad i manjim dijelom ubijani (Hübschmannová, 2009, pp. 56 - 58).

Sličan položaj Roma bio je u Hrvatskoj. Početkom travnja 1941. na vlast u Hrvatskoj dolazi profašistički ustaški pokret predvođen Antom Pavelićem uz pomoć i podršku od Sila Osovine, koji proglašavaju Nezavisnu Državu Hrvatsku (Pavličević, 2007, pp. 399 - 461; Goldstein, 2008, pp. 205 - 349). Dolazak profašističke ustaške vlasti u Hrvatskoj u travnju 1941. ubrzo je doveo do preuzimanja nacističkog anticiganskog modela u odnosu prema romskoj manjini. Tako je podloga za progon Roma trebao biti donošenje i anticiganske zakonske regulative. Tako su ustaške vlasti 30. travnja 1941. donijele „Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti“ i „Zakonsku odredbu o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda“ (Lengel Krizman, 1986., pp. 30 - 32). U ovim zakonima primjetan je utjecaj Nürnberških zakona, posebice u definiranju arijevske porijekla (Biondic, 2004, p. 34). Zatim je slijedilo ograničavanje kretanja Roma, kao i njihovo koncentriranje na određenim područjima, kako bi ih se što preciznije popisalo i utvrdilo njihovu rasnu pripadnost (Hrečkovski, 1985, p. 35). Slijedeći potez ustaških vlasti prema Romima odnosio se na razmatranje pitanja njihove kolonizacije, što je bilo ubrzo odbačeno kao rješenje zbog ratnih neprilika, već su se ustaške vlasti odlučile za genocidno rješenje (Lengel Krizman, 2003, p. 36; Biondic, 2004, p. 35, 42 - 43). Masovniji i sustavniji progon Roma u NDH započeo je polovinom 1942. kada su državne i lokalne vlasti započele s deportacijama Roma u koncentracijske logore, posebice onaj u Jasenovcu (Hrečkovski, 1985, p. 36). Ukratko je potrebno istaknuti kako za razliku od drugih zatočenika, Romi nisu bili službeno bilježeni pojedinačno, već kao dio određenog „željezničkog vagona“. Po dolasku u Jasenovac oduzeta (opljačkana) im je sva osobna imovina (Hrečkovski, 1985, p. 36). Po dolasku u logor jedan dio Roma bio je odmah „likvidiran“, a drugi dio je u početku smješten u selu Uštica u iseljenim srpskim kućama. Ubrzo je zbog njihovog prekomjernog broja, dio Roma smješten u prekosavsko selo Gradina, u kojem su provedene najmasovnije likvidacije. Jedan dio Roma korišten je kao radna snaga u izgradnji tamošnjeg nasipa, no i oni su bili ubrzo ubijeni. Smatra se kako od srpnja 1942. u Jasenovcu gotovo da više i nije bilo Roma, izuzev manjeg broja koji su radili kao grobari, a koji su bili ubijeni početkom 1945. (Lengel Krizman, 2003, p. 47 - 53; Biondic, 2004, p. 38 - 39; Hrečkovski, 1985, p. 36 - 37). Položaj Roma u Mađarskoj se dodatno pogoršao za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Vlasti su nastavile provoditi represivnu politiku prema Romima, a dio je lokalnih vlasti nastojao češćim racijama pomnije kontrolirati Rome. Nacistički rasni i anticiganistički model bio je djelomično razmatran u mađarskoj javnosti, posebice kod dijela političara. Tako je mađarski antropolog i eugeničar Ferenc Orsós zahtijevao je od mađarskih vlasti uvođenje rasnih zakona prema njemačkom uzoru, kao i obvezatnu sterilizaciju i internaciju Roma. Takav prijedlog nije prošao u Mađarskom parlamentu, iako je i kod drugih mađarskih političara i znanstvenika razmatrana slična rješenja. Tada su vlasti započele sa popisivanjem Roma kako bi ih pomnije kontrolirale. Unatoč represivnoj politici Romi su i

dalje bili mobilizirani i borili su se zajedno s nacističkim vojnicima na europskim bojišnicama. Istodobno, od 1943. posebnim odredbama prisilno su odvođeni i korišteni u radnim brigadama i vojnim (radnim) logorima, te su korišteni na poljoprivrednim dobrima, građevinskim radovima za potrebe vojske (Katz, 2009, 62 – 69; Bársony, 2008a, 23 – 48). No, započeo se provoditi tek dolaskom pronacističke stranke Strelastih križeva predvođene Ferencom Szálasiem u jesen 1944. na vlast. U početku je Romima bilo ograničeno kretanje, a slijedile su odredbe o njihovom sakupljanju i zatvaranju na posebna područja, poput logora, gradskih geta. Jedan dio Roma bio je deportiran u nacističke logore Auschwitz, dok je znatan dio njih deportiran u logor Komáran. Dovodjenje Roma u logore odvijalo se u dugotrajnim i iscrpljujućim marševima sve do kraja rata, što je bilo praćeno masovnim ubojstvima. U njima je dio njih bio mučen, izglednijan i ubijan. Početkom travnja 1945. završen je progon Roma sa završetkom nacističke okupacije Mađarske, a posljedica rata bila je između 5.000 i 50.000 ubijenih Roma (Katz, 2009, 69 - 97; Barany, 2002, p. 106; Bársony, 2008a, 23 - 48; Bársony, 2008b, 10 - 12; Ury, 2008, pp. 87 - 97; Szita, 2008, pp. 98 - 114). Proces samoorganiziranja Roma u Poljskoj bio je naglo prekinut izbijanjem Drugoga svjetskog rata, kada su njemačke i sovjetske vlasti okupirale njezin teritorij. Jedna od prvih romskih žrtava bio je njihov kralj Janusz Kwiek, čiju će titulu preuzeti njegov rođak Rudolf Kwiek nakon završetka rata. Njemačke vlasti su ubrzo po okupaciji uvele svoj model odnosa prema Romima, što je značilo njihovo ograničenje kretanje i prebacivanje u koncentracijskim logorima, te konačno uništenje. Upravo na ovom području deportirane su veće skupine Roma iz nacističke Njemačke i njezinih okupiranih dijelova, te savezničkih (satelitskih) država. Znat broj njih bio je ubijen u brojnim logorima (Bełżeca, Chełmno-upon-Ner, Oświęcim/ Auschwitz- Birkenau, Treblinka /Mazowieckie), getima (Lodzu) i drugim mjestima/stratištima (Bielcza, Żabno). Upravo je ubijanje oko 3000 Roma u logoru Auschwitz početkom kolovoza 1944. uzeto kao središnji komemorativni događaj vezan uz stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu (Sparing, 2006, p. 54 - 55; Hancock, 2006, p. 59; Bartosz, 2009).

5. Zaključak

Većina europskih zemalja je u međuratnom razdoblju zaoštrila odnos prema romskom manjinskom stanovništvu i pojačala represivnu i asimilacijsku politiku prema njima po uzoru na nacističku Njemačku. Novoosnovana slovačka i hrvatska država, kao i Mađarska koja je bila njemačka saveznica, bila su pod nacističkim patronatom i kao takve preuzele određene dijelove njihovog modela prema Romima. Nekoliko desetaka tisuća Roma živjelo je u ovim zemljama a pritom su bili potisnuti na društveno - gospodarsku marginu. Slovačke i mađarske vlasti naslijedile su represivan odnos međuratnih vlasti kojima su nastojale spriječiti romski nomadizam, a kako bi ih pomnije ih nadzirali i ograničili im kretanje. U ovom represivno - asimilacijskom kontekstu one su nastavile politiku prisilne kolonizacije Roma pod prijetnjom „preventivnog pritvaranja“, ili slanja u radne logore, a slovačke i mađarske vlasti su Rome koristili kao radnu snagu. Krajem 1944. slovačke i mađarske vlasti su pod utjecajem nacističkih vlasti započele deportirati Rome u internacijske zarobljeničke logore, gdje su oni bili prisiljeni na rad i ubijani. No, Romi su uspjeli preživjeti Drugi svjetski rat, posebice u Slovačkoj. Istodobno hrvatske vlasti su ubrzo po dolasku na vlast donijele rasne zakone kojim su potisnule Rome izvan društveno - političkih procesa i time slijedile postojeće nacistički model istrebljenja Roma. Prvi korak uslijedio je nakon nekoliko mjeseci kada su vlasti odredile sprečavanje njihova kretanja i popisivanje. Sredinom 1942. slijedila je deportacija Roma, posebice u koncentracijski logor Jasenovac, a unutar njega je u svega nekoliko mjeseci „cigansko pitanje“ riješeno likvidacijama i mučenjem. Uočljivo je kako ustaške vlasti su u većoj mjeri slijedile nacistički model odnosa prema Romima što je uključivao njihovo ubijanje, dok su slovačke vlasti koristile ih kao „prisilnu radnu snagu“. Rezultat toga je da je

nad Romima u NDH počinjen genocid, a da je većina Roma u Slovačkoj preživjela rat. No, poljske vlasti nisu vodile posebnu politiku prema Romima, već su služile nacističkim okupacijskim vlastima kao „odlagalište“ za deportirane Roma iz drugih dijelova Europe. Znatan dio njih stradao je u brojnim logorima i stratištima. Mogli bismo reći da je u „ratnom vihoru“ Drugog svjetskog rata bilo bolje naći se kao Rom na slovačkom, radije nego na mađarskom, hrvatskom i poljskom području. No, rat je gospodarski, društveno, moralno i psihološki unazadio romsku populaciju te grubo spriječio proces njihove predratne društvene integracije.

Literatura

1. Barany, Zoltan (2002): *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*, Cambridge, Cambridge University Press.
2. Bársony, János (2008a): '20th Century Roma History and the Pharrajimos', in: *Pharrajimos: The fate of the Roma during the Holocaust*, ed. J. Bársony, Á. Daróczi, Budapest, pp. 23 – 48.
3. Bársony, János (2008b): 'Facts and Debetas: The Roma Holocaust', in: *Pharrajimos: The fate of the Roma during the Holocaust*, ed. J. Bársony, Á. Daróczi, Budapest, pp. 1 – 12.
4. Bartosz, Adam (2009): *Roma Historical and Cultural Heritage Sites in Poland*. Washington, United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad, ed. S. D. Gruber, K.A. Krzysztofiak.
5. Biondic, Mark (2004): 'Persucution of Roma – Sinti in Croatia, 1941. – 1945.', in: *Roma and Sinti Under – Studied Victims of Nazism*, ed. Paul A. Shapiro, Robert M. Ehrenreich, Washington, pp. 33 – 47.
6. Browning, Christopher (2005): *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi-jewish policy, september 1939. - March 1942*. London, Arrow Books.
7. Bruneteau, Bernard (2005): *Stoljeće genocida: nasilje, masakri i genocidne metode od Armenije do Ruande*. Zagreb, Politička kultura.
8. Crowe, David M. (1996): *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York, St. Martin's Griffin.
9. Dekanović – Helebrant, Marija (1982): *Romsko pleme Sinte*, *Etnološki pregled*, Vol. 17, pp. 333 - 334.
10. Guy, Will (2004): 'Tko su Romi?: Romi u Čehoslovačkoj', in: *Romi: interdisciplinarni prikaz*, ed. D. Tong, Zagreb, pp. 13 - 70.
11. Hancock, Ian (2006): *Sindrom parije: Priča o ropstvu i progonu Roma*. Zagreb, Ibis grafika.
12. Hancock, Ian (2012): *We are the Romani people*. Hatfield, University of Hertfordshire Press.
13. Heuss, Herbert (2006): 'Njemačka politika progona Cigana 1870. – 1945.', in: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od 'rasne znanosti' do logora*, ed. K. Fings, H. Heuss, F. Sparing, Vol. 1. Zagreb, pp. 1 – 26.
14. Hrečkovski, Slavica (1985): 'Progona i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac', in: *Okrugli stol 21. travnja 1984.*, ed. D. Borović, Jasenovac, 1985., str. 35 -35.
15. Hübschmannová, Milena (2009): 'Romi u takozvanoj Slovačkoj državi (1939. – 1945)', in: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, ed. D. Kenrick, Vol. 2, Zagreb, pp. 17 – 58.
16. Fraser, Angus (1995): *The Gypsies*. Oxford, Wiley.

17. Friedlander, Henry (1995): *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.
18. Goldstein, Ivo (2008): *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb, Europapress holding.
19. Janjatović, Zoran (2005): *Deca careva, pastočard kraljeva: Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*. Beograd, INIS.
20. Katz, Katalin (2009): 'Mađarski Romi u Drugom svjetskom ratu', in: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, ed. D. Kenrick, Vol. 3. Zagreb, pp. 61 – 98.
21. Kenrick, Donald, Bakewell, Sian (1995): *On the Verge: the Gypsies of England*. Hertfordshire, University of Hertfordshire Press.
22. Kollárová, Zuzana (2003): 'The Roma during the first Czechoslovak Republic, the Second Czechoslovak Republic, and the First Slovak State', in: *Čačipen Pal O Roma: A Global report on Roma in Slovakia*, ed. M. Vašečka, M. Jurásková, T. Nicholson. Bratislava, pp. 36 – 37.
23. Lengel – Krizman, Narcisa (1986): 'Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941 – 1945', *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 18, Nr. 1, pp. 29 – 42.
24. Lewy, Guenter (2000): *The Nazi Persecution on the Gypsies*. Oxford, Oxford University Press.
25. Lucassen, Leo, Willems, Wim, Cottaar Anne-Marie (1998): *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*. London, St. Martin's Press.
26. Necas, Ctibor (2009): Lety i Hodonín – dva internacijska logora za Sinte i Rome u Čehoslovačkoj, in: *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, ed. D. Kenrick, Vol. 2, Zagreb, pp. 177 - 200.
27. Margalit, Gilad (2002): *Germany and its Gypsies: a Post – Auschwitz Ordeal*. Madison, University of Wisconsin Pres.
28. Pavličević, Dragutin (2007): *Povijest Hrvatske*. Zagreb, Naklada Pavičić.
29. Purcsi Barna, Gyula (2008): 'Anti-Gypsy Initiatives and Raids in Pest County under Deputy – Lieutenant László Endre (1928, 1939 – 1944)', in: *Pharrajimos: The fate of the Roma during the Holocaust*, ed. J. Bársony, Á. Daróczi, Budapest, pp. 49 - 86.
30. Sobolovski, Mihael (2000): 'Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji', in: *Dijalog povjesničara – istoričara*, ed. H.-G. Fleck, I. Graovac, Vol. 2, Zagreb, pp. 395 - 410.
31. Sparing, Frank (2006): 'Ciganski logori': nastanak, karakter i značenje logora kao sredstva progona Sinta i Roma u doba nacionalsocijalizma', in: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od 'rasne znanosti' do logora*, ed. K. Fings, H. Heuss, F. Sparing, Vol. 1, Zagreb, pp. 27 – 67.
32. Schmuhl, Hans Walter (2008): *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology Human Heredity and Eugenics 1927 -1945*. Boston, Springer.
33. Szita, Szabolcs (2008): 'One of the Roma Killing fields: Komáromi Csillagerőd, Autumn 1944', in: *Pharrajimos: The fate of the Roma during the Holocaust*, ed. J. Bársony, Á. Daróczi, Budapest, pp. 98 – 114.
34. Ury, János (2008): 'The Mass Murder of Gypsies and Inota – Lake Grábler at the End of January 1945.', in: *Pharrajimos: The fate of the Roma during the Holocaust*, ed. J. Bársony, Á. Daróczi Budapest, pp. 87 – 97.
35. Vojak, Danijel (2004a): Odnos između seoskog i romskog stanovništva na području Hrvatske i Slavonije, 1900. - 1910., *Sociologija sela*, Vol. 42, Nr. 165/166 (3/4), pp. 363 – 383.
36. Vojak, Danijel (2004b), Romsko stanovništvo u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1850.-1910. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 36, Nr. 2, pp. 701-728.
37. Vojak, Danijel (2004c), Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske. Migracijske i etničke teme, Vol. 20, Nr. 4, pp. 447 – 476.

38. Vojak, Danijel (2005): Romi u Podravini (1880. - 1941), *Podravina*, Vol.4, Nr.7, pp. 107 – 124.
39. Vojak, Danijel (2013): U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. – 1941. Zagreb, Udruga za promicanje obrazovanje Roma u RH „Kali Sara“, Romsko nacionalno vijeće.
40. Weiss – Wendt, Anton (2013): 'Introduction', in: *The Nazi Genocide of the Roma*, ed. A. Weiss – Wendt, New York – Oxford, pp. 23 – 24.